

ԳՐԱՆՈՍԵԱԿԱՆ

«THE ARMENIANS IN THE BYZANTINE EMPIRE». By Prof. P. Charanis, Ph. D. Preface by Sirarpie Der Nersessian. Calouste Gulbenkian Foundation Armenian Library, Lisbon, 1963.

Դալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Հայկական Մատենաշարէն հրատարակուած գիրքերուն կարեւորագոյններէն է Փրօֆ. Գարանիսի «Հայերը Բիւզանդական Կայսրութեան Մէջ» ուսումնասիրութիւնը, որ մանրամասնօրէն կը ներկայացնէ Հայոց դերը Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ՝ մասնաւորաբար քաղաքական, ռազմական եւ ընկերային մարզերէն ներս:

476 ին Հռովմէական Կայսրութեան Արեւմտեան ճիւղին (Հռոմի) կործանումով, Արեւելեան թեւը, այսինքն Բիւզանդական Կայսրութիւնը, դարձաւ Միջերկրականեան շրջանի հզօրագոյն պետութիւններէն մին: Ինչպէս Ռոնէ Կէրտան կը գրէ. «Տասը դար, ան հանդիսացաւ Վրիստոնէութեան

ուած են գեղեցիկ լուսանցադարձերով, թռչունի եւ ծառի նմոյշներով: Մանրանկարք եւ լուսանցադարձք գործերն են նոյն ծաղկողին՝ որ հետեւած ըլլալու է Բիւզանդական արուեստին:

ՅԱՏԿԱՆՈՇՔ. —

Զեռագրիս հանգամանքը շատ լաւ է: Էջերուն վրայ յայտնի կը տեսնուին ընթերցանութեան համար յատկապէս դրուած շեշտաւորումները լուսանցքներուն մէջ: Ամէն պարբերութիւն կը սկսի կարմիր գլխագրով մը եւ երբեմն լուսանցքներուն մէջ կ'երևին ուղիղ գիծերու զարդեր, ընդհանրապէս կարմիրով, որոնք հաւանաբար արեւելեան ճաշակի ազդեցութիւնը կը յայտնաբերեն:

ԶԱԽԷՆ ՎՐԴ. ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

Ֆիլոսոֆիա
Յուլիս, 1964

միշտ պատրաստ, միշտ պաշարուած, միշտ դիմադրող պատուարը՝ բարբարոսութեան շարունակաբար բարձրացող ալիքներուն դէմ: Խաչակրութիւնները, որոնցմով այնքան հպարտ ենք, չեն կրնար քաղդատուիլ արծազանգոյ յաղթանակներով եւ անակնկալ ետ-մղումներով յատկանշուած այն վիթխարի պայքարին հետ, զոր Բիւզանդացիներ առաջ տարին բարբարոսական բոլոր ուժերուն դէմ՝ Հերակլի օրերէն մինչեւ Կոստանդինի մահը (1453):» (*)

Մեր ազգային պատմութեան ամենէն հետաքրքրական, ամենէն ցաւալի եւ միաժամանակ ամենէն քիչ ուսումնասիրուած բաժինը կը կազմէ Հայ-Բիւզանդական յարաբերութիւններու հարցը. յարաբերութիւն մը՝ որ սկսելով ընդհանրապէս չորրորդ դարէն, կը զարգանայ եւ իր բարձրակէտին կը հասնի Մանազկերտի ճակատագրական պատերազմով (1071), յանգելու համար Կիլիկիան Խաչաւորութեան հիմնումով վերածարձուած բացայայտ թշնամութեան եւ կործանարար պայքարի:

Փրօֆ. Գարանիսի փոքրածաւալ գիրքը (ընդամէնը 63 էջ) սկզբնաղբիւրներու առատ գործածութեամբ կը նկարագրէ Բիւզանդական Կայսրութիւնը կազմող ցեղերու կարեւորագոյններէն մէկուն՝ Հայութեան նպաստն ու դերը այդ պետութեան մէջ մասնաւորաբար Թ.-ԺԱ. դարերու ընթացքին, երբ Բիւզանդական զահ բարձրացաւ հայազգի կայսրերու շարք մը:

Քաղաքական պայմաններու աննպաստ դասաւորման իրր հետեւանք, Հայկական մասնակի կամ զանգուածային գաղթականութիւններ սկսած են նոյնիսկ հինգերորդ դարուն, Վարդանանց պայքարներուն յաջորդող անորոշ եւ դժուար օրերու ընթացքին: Այս գաղթերը կատարուած են ընդհանրապէս Հայ իշխաններու կամ նախարարներու նախաձեռնութեամբ եւ առաջնորդութեամբ, որոնք նախընտրած են հեռանալ դէպի Բիւզանդիոն՝ հրապուրուած հոն տիրող նպաստաւոր պայմաններէն ու կայսրերու կողմէ իրենց ընծայուած տիրադոսներէն, կալուածներէն, պատիւէն: Արա-

(*) René Guerdan, «Byzantium: Its Triumphs and Tragedy», p. 7.

բական արշաւանքներու օրերուն, այս շարժումը զանգուածային կերպարանք կը ստանայ եւ հետզհետէ կ'ամառացնէ Հայկական բնիկ գաւառները: Գաղթականութիւններ կը կազմուին Կիլիկիոյ, Կապադովկիոյ, Փոքր Ասիոյ զանազան մասերուն, նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ մէջ եւ մինչեւ իսկ Պալքանեան թերակղզիի եւ Եւրոպական հողամասին վրայ:

Բնակութիւն հաստատելով Կայսրութեան սահմաններէն ներս, Հայեր Բիւզանդական բանակին մէջ ծառայութեան կը մտնեն եւ իրենց մարտունակութեամբ, քաջութեամբ եւ ճակատայարդարութեան (tactics) ծիրքով մեծ հռչակի կը տիրանան ու դարերով կը կազմեն Կայսրութեան ռազմական ուժին գլխաւոր առանցքը: «Մօտաւորապէս հինգ հարիւր տարի Հայեր կարեւոր դեր մը խաղացին Բիւզանդական Կայսրութեան քաղաքական, զինուորական եւ վարչական կեանքին մէջ: Անոնք ծառայեցին որպէս զինուորներ եւ պաշտօնեաներ, որպէս վարչագէտներ եւ կայսրեր: Այս ժամանակի սկզբնական շրջանին, է. եւ Ը. դարերու ընթացքին, երբ Կայսրութիւնը իր գոյութեան համար կը պայքարէր, անոնք մեծապէս սատարեցին թշնամիները ետ-մղելու գործին: Բայց մասնաւորաբար մեծ էր իրենց դերը Թ. եւ Ժ. դարերու ընթացքին, երբ անոնք... կը տիրապետէին Կայսրութեան ընկերային, զինուորական եւ քաղաքական կեանքին եւ մեծ մասամբ պատճառ էին անոր մեծութեան» (Փրօֆ. Գարանիս, «Հայերը Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ», էջ 57): Այսպէս է որ Բիւզանդական Կայսրութիւնը կազմող բազմաթիւ ժողովուրդներուն մէջ Հայեր հետզհետէ կը տիրանան գլխաւորագոյն եւ կարեւոր դիրքի մը: Իններորդէն մինչեւ տասնմէկերորդ դար ինկող մօտ երկու հարիւր տարիներու շրջանի մը՝ Բիւզանդական զահ կը բարձրանան ծագումով Հայ Կայսրեր (Մակեդոնական Տուն, 867-1057) եւ Կայսրութիւնը կը հասցնեն իր փառքի բարձրակէտին: Քաղաքական եւ զինուորական կեանքի յաջողութիւններէն զատ, վերոյիշեալ շրջանը կը յատկանշուի արուեստներու եւ ուսման զարթոնքով մը՝ որ կը վերակենդանացնէ Յունական հին, դասական դպ-

րութիւնն ու արուեստները, միաժամանակ նոր աւել յերարկելով անոնց: Այս զարթոնքն է որ հետագային մէջտեղ պիտի բերէ արուեստագէտներու եւ գրականագէտներու այն հոյլը, որուն յաջորդները, 1453ի Կ. Պոլսոյ անկումին պատճառաւ պիտի հեռանան դէպի Իտալիա ու պիտի ցանկն սերմերը Իտալական (եւ ապա Եւրոպական) Վերածնունդին: Վերոյիշեալ զարթոնքին մէջ եւս ամէն կասկածէ վեր է Հայերու ունեցած բարերար եւ դրական ազդեցութիւնը: Փրօֆ. Գարանիս իր զրբին մէջ կը շեշտէ այն իրողութիւնը՝ թէ Հայեր Յոյն մշակոյթը ներծծելով հանդերձ, անոր տուին իրենց սեփական քաղաքակրթութեան նկարագրի զանազան յատկանիշերը: Իսկ Փրօֆ. Ս. Տէր Ներսէսեան զրբին յառաջաբանին մէջ կը հարցնէ. «Միթէ պարզ զուգադիպութեան արդիւնք է Բիւզանդական զարգանկարչութեան մէջ արեւելեան տարրերու գերակշռութիւնը Թ.-Ժ. դարերու ընթացքին, այսինքն ճիշդ այն ժամանակներուն՝ երբ ծագումով Հայ մարդոց իսկական հակակշռին տակ կը գտնուէր Կայսրութիւնը, եւ երբ, միաժամանակ, դէպի արեւելք սահմաններու ընդլայնում մը կար եւ Հայերու նոր ներհոսում մը»:

Բիւզանդական բանակէն ներս Հայ զօրականներու յառաջացումն ու դիրքի տիրանալը իրագործուեցաւ աստիճանաբար եւ երկար տարիներու ժամանակաշրջանի մը վրայ: Անոնք նախ պարզ վարձկաններ էին, որոնք սակայն հետզհետէ համախմբուեցան եւ կազմեցին առանձին բանակախումբեր՝ Բիւզանդացի կամ աւելի յաճախ Հայ հրամանատարներու առաջնորդութեան տակ: Այս բանակախումբերէն հետագային մէջտեղ եկան Կայսրութեան ամենէն նշանաւոր զօրավարները, ինչպէս Վարդան՝ որ Մամիկոնեան ծագում ունէր եւ որ յետոյ Կոյսերական զահ բարձրացաւ Վարդան Փիլիպպիկ (Bardanes Philippicus) անունով 711-713 թուականներուն, Մանուէլ՝ որ Եգիպտոսի Սպարապիտ (Praefectus augustalis) էր, Ներսէս՝ որ Իտալիոյ մէջ զբաւումներ կատարեց, Յովհաննէս Գուրգէն եւ տակաւին այնքան երկար շարք մը հռչակաւոր անուններու: Հայ զօրականներ այնքան բարձր եւ ազդեցիկ դիրքի հասած էին, որ

Կայսրութեան ճակատագիրը կը տնօրինէին, դաւադրութիւններու կամ ապստամբութեանց միջոցաւ զահրնկէց ընելով Կայսր մը եւ փոխարէնը բարձրացնելով իրենց նախընտրած անձը:

Բիւզանդական Կայսրութիւնը մօտաւորապէս է. դարէն սկսեալ վարչականօրէն բաժնուեցաւ «թեմ»երու, ուր զինուորական մը միաժամանակ թէ՛ նահանգին կառավարիչ եւ թէ՛ բանակի հրամանատար էր: Փոքր Ասիոյ «թեմ»երուն երկրորդ կարեւորագոյնը, «Անատոլիկոն»էն ետք, «Արմենիակոն»ն էր, որ, ըստ Փրօֆ. Դարանիսի, կը պարունակէր Առաջին եւ երկրորդ Կապադովկիաները, Փոքր Հայքը եւ Մեծ Հայքէն մաս մը: Այս «թեմ»էն էր որ հետագային կազմուեցան Խարսիանոնի, Խալտիայի, Դոլոնէայի եւ Սեբաստիոյ «թեմ»երը: Որոշ է որ Արմենիակոնի արեւելեան շրջաններուն մէջ մանաւանդ, բնակչութեան մէկ մեծ տոկօսը Հայերը կը կազմէին, մինչ «թեմ»ին մէջ գտնուող Բիւզանդական զօրաբանակը Հայազգի զօրավարներու հրամանատարութեան ներքեւ էր, բաղկացած գրեթէ ամբողջութեամբ Հայ զօրականներէ: Այս զօրաբանակներն էին որ Բիւզանդական Կայսրութիւնը երկու դարէ աւելի պաշտպանեցին մանաւանդ արեւելքէն եկող բարբարոսներէն եւ Արաբական ու Սելճուկ արշաւանքներէն: Ու հոս է արդէն թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ գաղթած Հայերու Բիւզանդական Կայսրութեան մատուցած թանկագին ծառայութիւններէն մին, որուն արժէքին չզիտակցեցան սակայն Բիւզանդացիներ, եւ որուն պիտի անդրադառնանք աւելի ետք:

Մակեդոնական Տան իշխանութեան զաւէն առաջ եւս Բիւզանդական զահ բարձրացած են հայազգի Կայսրեր: Ասոնցմէ են Վարդան Փիլիպպիկ (711-713), Լեւոն Ե. (813-820), Միքայէլ Բ. (820-829), որ Ամորեան Հարստութիւնը հաստատեց եւ որուն ընտանիքը, ամուսնութիւններու զիծով, Հայկական արիւն ունէր, Թէֆնիլիոս (829-842) եւ Հարստութեան վերջին Կայսրը՝ Միքայէլ Գ. (842-867):

Մակեդոնական Տան հիմնադիրն է Վասիլ Ա., որ Մակեդոնիոյ Հայ գաղութէն էր: Փրօֆ. Դարանիս կը գրէ. «Այն՝ թէ

Վասիլ Ա., հիմնադիրը Բիւզանդական Կայսրութեան ամենէն փառաւոր հարստութեան, իրապէս Հայ էր (Հայ՝ ընտանիքին երկու ճիւղերով), կարելի է ընդունիլ որպէս հաստատուած իրողութիւն» (էջ 35): Մօտաւորապէս երկու դար այս Տան անդամներն էին որ Կայսրութիւնը առաջնորդեցին յաղթանակէ յաղթանակ. ահաւասիկ անուանացանկը այդ Կայսրերուն, ըստ Բիւզանդագէտ Charles Diehl-ի. — (*)

Վասիլ Ա. Մակեդոնացի	(867-886)
Լեւոն Զ. Իմաստասէր	(886-912)
Աղեքսանդր	(912-913)
Կոստանդին Է. Պորփիրոսէն	(913-959)
Ռոմանոս Ա. Լեկաբէն	(919-944)
Ռոմանոս Բ.	(959-963)
Նիկէֆոր Բ. Փոկաս	(963-969)
Յովհաննէս Զմէկիկ	(969-976)
Վասիլ Բ.	(976-1025)
Կոստանդին Ը.	(976-1028)
Ռոմանոս Գ.	(1028-1034)
Միքայէլ Դ.	(1034-1041)
Միքայէլ Ե.	(1041-1042)
Կոստանդին Թ. Մոնոմախոս	(1042-1054)
Թէոտորա	(1054-1056)
Միքայէլ Զ.	(1056-1057)

Վերոյիշեալներուն մէջ Մակեդոնական Տան չեն պատկանիր Ռոմանոս Ա. Լեկաբէն, Նիկէֆոր Բ. Փոկաս եւ Յովհաննէս Զմէկիկ: Ասոնցմէ առաջինը եւ վերջինը սակայն հայազգի են, մինչ Նիկէֆորի ընտանիքին (Փոկաս) մէջ գործածուած այր մարդոց անուններու յաճախականութենէն (Նիկէֆոր եւ Պարթաս) Փրօֆ. Դարանիս կ'ենգրկացնէ այդ ընտանիքին մէջ Յունական եւ Հայկական արեւան գոյութիւնը: Այս երեքը, երկու Վասիլներուն հետ, կը հանդիսանան փառքը Մակեդոնական Տան՝ որպէս զինուոր - Կայսրեր:

Եւ սակայն, եթէ մէկ կողմէ փառաւորութիւն մըն է մեզի համար Բիւզանդական Կայսրութեան ամենէն հզօր եւ կարող Կայսրերը տուած ըլլալ, միւս կողմէ ցաւ է նկատել թէ ժամանակի մեծագոյն պետութիւններէն միոյն զահը բարձրացող այս

(*) Charles Diehl, «Histoire de l'Empire Byzantin», Paris, 1924, pp. 222-223.

անծերէն եւ ո՛չ մէկը ունէր իր ցեղին հանդէպ սէր կամ յարգանք: Նոյնիսկ ընդհակառակը, նախապէս սկսուած գաղթականութիւնները Մակեդոնական հարստութեան Կայսրերուն օրով զանգուածային եւ բռնի հանգամանք մը կը ստանան: Հոս եւս կը գործածուի հին Հռոմի «Բաժնէ՛ որ տիրես» քաղաքականութիւնը, սակայն սա տարբերութեամբ՝ որ Կայսրեր այժմ կը քանան ապահով ու շաղկեանքի, տիրողոսներու եւ կալուածներու միջոցաւ դէպի Կ. Պոլիս կամ Արեւմտեան Փոքր Ասիա հրապտուրել Հայ իշխաններ, իրենք ստանձնելու համար այս վերջիններու հողամասերուն տնօրինութիւնը:

Այս քաղաքականութիւնը թելադրուած էր երկու զլխաւոր մտահոգութիւններէ. —

ա) Բիւզանդացիներու նպատակն էր գրաւուած վայրերը պարպել բնիկ ժողովուրդէն, դիւրացնելու համար անոնց կառավարումը:

բ) Հայ ռազմունակ ժողովուրդը վերաբնակեցնելով Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան շրջանակներուն մէջ, Բիւզանդական ռազմավարներ կը ճգնէին հզօր եւ միաճակատ պատնէշ մը բարձրացնել արեւելքէն խուժել սկսող բարբարոս հրոսակախումբերուն դէմ:

Սակայն, ինչպէս հեղինակը ցոյց կու տայ, դէպքերը եկան հաստատուել այս քաղաքականութեան էապէս սխալ ու հետեւաբար վտանգաւոր բնոյթը: Որովհետեւ բռնի գաղթականութեան եւ վերաբնակեցումի այս ուղղութեան հետեւանք եղան զանազան չարիքներ, որոնք դիւրացուցին Սելճուկներու մուտքը Հայաստան եւ Փոքր Ասիա:

ա) Վերաբնակելով Կայսրութեան զանազան վայրերուն մէջ, Հայեր ուղղակի շփման մէջ մտան Յոյներու հետ, եւ Բիւզանդիոնի կողմէ գործադրուած կրօնական մոլեռանդութիւններու իբր արդիւնք՝ երկու այս ցեղերուն միջեւ ծաւալեցան թշնամութիւններ եւ մասնակի, տեղական բնոյթ ունեցող ընդհարումներ, որոնք սակայն երբեմն քաղաքացիական պայքարի հանգամանք ստացան: Տիրող անհանդուրժող ոգիին լաւագոյն փաստը կու տայ մեր պատ-

մութեան ծանօթ «Շուէրի եւ Մետրապոլիտ» դրուագը, որուն համաձայն Անիի թափառական Դագիկ թագաւորը բռնել տալով Կեսարիոյ Յոյն Մետրապոլիտը, զայն իր շուէրին հետ պարկի մը մէջ նետելով ծնծել կու տայ մինչեւ մահ, որովհետեւ այս եկեղեցականը ժպրհութիւնը ունեցած էր որպէս անարգանք իր շուէր «Արմէն» անունով կանչելու: Իսկ երկու ժողովուրդներուն միջեւ այս թշնամութիւնը կը բորբոքէր շրջանի մը՝ երբ ամէն բանէ աւելի անհրաժեշտ էր միակամ եւ միացեալ ճակատ մը յարդարել Սելճուկին դէմ:

Մեր պատմութիւնը պիտի տայ փաստը տակաւին աւելիին. — Պիտի պատահէր որ Բիւզանդացին իր բանակներով մտնէր Հայկական հողեր եւ աւերի ու սուրի մատնէր ամէն բան, վասն անիմատոյ յաղթանակի եւ կողոպուտի: Ու ասիկա կը կատարուէր հայազգի Կայսրերու կողմէ. այս պատճառաւ է որ Փրօթ. Գարանիս մեծապէս իրաւունք ունի երբ իր զիրքը կը փակէ հետեւեալ պարբերութեամբ. — «... Պէտք է ուժգնութեամբ շեշտել սա՛ կէտը թէ Բիւզանդիոնի Հայերը, որոնք անոր տունին իր ղեկավարները, ամբողջութեամբ ներծծուած էին անոր քաղաքական եւ ղինտերական կեանքին մէջ, ինքզինքնին նոյնացուցած՝ անոր շահերուն հետ եւ ընդդրկած՝ անոր քաղաքակրթութեան զլխաւորներեւոյթները: Կարճ խօսքով, ցեղային տարրեր ծագում ունեցող ռազմաթիւ այլ տարրերու՝ օրինակ Սարակինոսներու, Սլաւներու եւ Թուրքերու նման, որոնք նոյն փորձառութիւնը ունեցան, Հայեր ալ դարձան Բիւզանդացիներ» (էջ 57):

բ) Պարպելով Հայկական գաւառները բնիկ Հայութենէն, Բիւզանդիոն քանդած եղաւ բնական այն միակ պատուարը, որ պիտի կարենար դիմադրած ըլլալ Արաբներուն եւ Սելճուկներուն: Բիւզանդիոնի ինքնակեդրոն այս սխալ քաղաքականութեան արդիւնքը չուշացաւ իր անդրադարձը ունենալ նոյնինքն Կայսրութեան վրայ: Որովհետեւ Հայաստան, պարպուած իր բնակիչներէն, միաժամանակ իր դաշնակիցէն յաճախ մոռցուած եւ լքուած, ի վերջոյ տեղի տուաւ իր ամերը մաշող բարբարոսներու ճնշումին. իսկ Սելճուկներու կողմէ Հայաս-

տանի գրաւումը սկիզբն էր Բիւզանդական Կայսրութեան անկման երկարատեւ ընթացքին:

Հայ – Բիւզանդական յարաբերութիւնները գրեթէ իրենց եզրակացութեան կը յանգին 1071ի Մանազկերտի ճակատամարտով, երբ Բիւզանդիոնի Ռումանոս Տիմէյն Կայսրը ջախջախիչ պարտութիւն մը կը կրէ Սելճուգ Ալփաւանէն: Կործանումի այս անխառնակ սկիզբը («Մարտի խառնուրդի միջոցին Կայսրը ձերբակալուեցաւ թուրք գերիի մը ձեռամբ, եւ թէպէտ Ալփաւան, ըստ արեւելեան սովորութեան, գահէն վար վազելով կոխկռտեց Կայսրը, ...»^(*)) կու գար Անիի՝ Բագրատունեաց այդ չքնաղ մայրաքաղաքին Բիւզանդացիներու կողմէ նենգութեամբ գրաւումէն (1045) քառորդ դար, եւ նոյն քաղաքին՝ Ալփաւանի կողմէ աւարի տրուելէն (1064) հազիւ եօթ տարի վերջ: 1071էն ետք Բիւզանդական պատմութիւնը (ուր ա՛յ չեն փայլիր հայազգի Կայսրերու եւ զօրավարներու հանճարն ու կարողութիւնները), երկար թուով մըն է շարունակուող պարտութիւններու, խայտառակ դաշնադրութիւններու եւ դրժումներու, անմիտ գողոցութեան եւ դաւանաբանական մոլեռանդ վիճաբանութեանց: Մինչեւ 1453, Կ. Պոլսոյ գրաւումը Թուրք Մուհամմէտ Բ.ի կողմէ, միջանկեալ այս երեք հարիւրէ աւելի տարիներու ընթացքին, Բիւզանդական Կայսրութիւնը պիտի կորսնցնէ իր գրաւած երկիրներուն ամբողջութիւնը եւ Կ. Պոլսոյ պաշարման օրերուն պիտի բաղկանայ միմիայն մայրաքաղաքէն եւ անոր արուարձաններէն...: Իսկ հին Բիւզանդիոնի փառաւոր եւ յաղթապան թանակէն մնացած պիտի ըլլան միայն 8000 զինուորներ (որոնց մեծամասնութիւնը անփորձ վարդապետներ) եւ 15 ռազմանաւեր (որոնց տասը Խտալական), Թրքական 400,000 անձ հաշուող բանակին եւ 500 նաւերէ բաղկացած տորմիդին ղիմաց...^(**)

Մեծամտութիւն եւ աժան ազգայնամոլութիւն չէ շնչոնելը թէ Բիւզանդական (հե-

տեւարար Եւրոպական) պատմութիւնը բուրովին տարբեր ընթացք մը ունեցած պիտի ըլլար՝ եթէ Հայեր արտօնուէին իրենց պապենական հոգեբուն վրայ մնալ եւ բարբարոսներէն պաշտպանել իրենց երկիրը, ուրեմն նաեւ Բիւզանդիոնը: Սակայն բռնի գաղթականութեան եւ Յունացումի քաղաքականութիւնը միշտ շարունակուեցաւ: Հայեր որքա՛ն յուսախաբուած պէտք էին ըլլալ իրենց գրեթէ մոլեռանդութեան հասնող Բիւզանդափրութեան (Յունամոլութեան) մէջ, որ հարկադրուէին, Խաչակիրներու Փոքր Ասիա մուտքին, այս վերջիններուն ղիմել՝ պաշտպանուելու համար... Բիւզանդացիներէն: Յուսահատ եւ ապարդիւն քայլ մը անշուշտ այս մէկը, որ, Խաչակիրներու հեռանալէն ետք, զրգիռ եղաւ աւելի խոր թշնամութիւններու եւ պայքարի:

Պարզ հայեացք մը Թ. - ԺԲ. դարերու մեր պատմութեան վրայ յստակ կերպով պիտի ցոյց տայ զժբախտ ժողովուրդ մը՝ որ կը տեսնէ իր իշխաններուն եւ առաջնորդներուն փախուստը դէպի Բիւզանդիոն, որ կը մնայ սարսափելի առանձնացումի մը մէջ («Քրիստոնէական լոյսի ջահ մը», ինչպէս կը սիրեն ըսել, խաւար ուկիւստի մը վրայ), որ չի կրնար բարեկամանալ թշնամիին հետ՝ չվշտացնելու մտահոգութեամբ իր Քրիստոնեայ հովանաւորը, որմէ սակայն ոչ մէկ օժանդակութիւն կը ստանայ ղիմագրաւելու համար ներխուժողը: Մեր պատմիչներուն՝ Ուսահայեցիի, Լաստիվերտցիի եւ ուրիշներու գրութիւններն ու ժամանակագրութիւնները լի են աւերումներու, կողոպուտներու, ջարդերու եւ խարդաւանանքներու յուսալքող նկարագրութիւններով եւ ողբերով:

Բոլոր այս տխուր իրադարձութիւններուն մէջ սիրտփանք է Կիլիկիոյ մէջ հաստատումը Հայկական իշխանութեան մը, որ աւելի ուշ պիտի վերածուէր Ռուբինեան եւ Հեթումեան Թագաւորութիւններուն: Հիմնադիրը այս իշխանութեան Փիլարտոս (Philaretus), Մանազկերտի ճակատամարտի ընթացքին Տիմէյն Կայսրը հրամանատարներէն մին էր, որ 1078էն ետք կը թուի ճանչցած ըլլալ Բիւզանդիոնի գերիշխանութիւնը: Սակայն այս գերիշխանութիւնը

(*) Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, «Ազգային Պատմութիւն», Երուսաղէմ, 1934, էջ 414:

(**) René Guerdan, «Byzantium: Its Triumphs and Tragedy», p. 189.

անուանական էր և այլևս կտրուած էր Կայսրութեան ու Հայոց միջեւ եղած այն կապը՝ որ վեցերորդ դարէն սկսեալ այնքան բարերար արդիւնք մը ունեցած էր Բիւզանդիոնի համար:

Անդրադառնալով Հայերու բերած նպաստին, Փրօֆ. Գարանիս չի վարանիր եզրակացնելու թէ Հայերու «դ՛րը այնքան տիրական էր այս շրջանին (Խ. և Ժ. դարեր) որ կարելի է այս երկու դարերու Բիւզանդական Կայսրութեան ականարկել որպէս Յունա-Հայկական: «Յունական», որովհետեւ ինչպէս միշտ, անոր քաղաքակրթութիւնը Յունական էր. «Հայկական», որովհետեւ անոր ճակատագիրը կառավարող եւ պաշտպանութեան համար զինուորական ուժին մեծ մասը հայթայթող տարրը Հայ էր կամ Հայկական ծագում ունէր: Աւելին, ատիկա ամբողջ աշխարհի համար պատմական նշանակութիւն ունեցող դեր մըն էր, որովհետեւ այս շրջանին էր որ Կայսրութիւնը իրագործեց իր մեծագոյն յաջողութիւնը, երբ Բիւզանդական բանակներ ամէն տեղ յաղթական էին, երբ անոր քարոզիչները տարածեցին Աստուածաշունչն ու քաղաքակրթութիւնը հարաւ-արեւելեան Սլաւներուն մէջ, երբ անոր մտաւորականները վերականգնացուցին Յայն հին արուեստը, այսպէս կարելի դարձնելով պահպանումը անոր գրականութեան: Հոս է, թերեւս, Հայերու ամենէն կարեւոր կտակը քաղաքակրթութեան» (էջ 57):

Կարեւոր նպատաւ մը քաղաքակրթութեան՝ զոր շատեր ջանացած են ուրանալ կամ մխտել, եւ որ սակայն Փրօֆ. Գարանիսի կողմէ այնքան գեղեցիկ եւ համոզիչ կերպով կը յայտարարուի իր սոյն գրքով:

Հայ-Բիւզանդական յարաբերութիւններու ընդարձակ նիւթին մէկ շահնկան, անկողմնակալ եւ զիտական փաստարկութիւններով ճշմարտացում ուսումնասիրութիւնն է Փրօֆ. Գարանիսի «Հայերը Բիւզանդական Կայսրութեան Մէջ» գիրքը, որուն անհրաժեշտ է որ հետեւին աւելի՛ ընդարձակ, աւելի՛ պատճառարանեալ եւ աւելի՛ ամբողջական զիտական աշխատութիւններ:

Ա. Գ.

Ս. ՅԱՆՈՒԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԼԵՌԱԴԻՐՆԵՐ

Նորին Վսեմութիւն Պահնաթ Թալանտի Յոր. զանանի Վարչապետութեան բարձրացման առիթով, հետեւալ հեռագիրները փոխանակուեցան Նորին Վսեմութեան և Ս. Աթոռի Պատրիարքական Փոխանորդ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեանի միջև:

7 Յուլիս 1964

Նորին Վսեմութիւն

Պահնաթ Թալանտի,

Ամման.

Յանուն իմ, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան, Նուստադէմի Հայ Պատրիարքութեան եւ Յորդանանի Հայ համայնքին, կը ներկայացնեմ ամենէն անկեղծ շնորհաւորութիւններս՝ Ձերդ Վսեմութեան կողմէ Գահինի կազմութեան առիթով, եւ կը ցանկամ շարունակական յաջողութիւն եւ փառք՝ Նորին Վեհափառութիւն Հիւսէյն Թազաուրի հովանիին ներքեւ:

ՀԱՅՐԻԿ ԱՐԿԵՊՍ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ

Փոխանորդ

Նուստադէմի Հայ Պատրիարքութեան

13 Յուլիս 1964

Գերաւեման

Պատրիարքական Փոխանորդ,

Հայոց Պատրիարքարան,

Նուստադէմ.

Շնորհակալ եմ այն շնորհաւորութիւններուն համար, զորս քսած էիք՝ նոր Գահինը կազմելու համար Նորին Վեհափառութիւն Հիւսէյն Թազաուրին կողմէ ինձի տրուած աւայական քանկազին վստահութեան առիթով: Թող Աստուած մեզի շնորհէ ամեն յաջողութիւն ի բարօրութիւն Յորդանանի, Նորին Վեհափառութիւն Հիւսէյն Թազաուրի հովանիին ներքեւ:

ՊԱՀՆԱԹ ԹԱԼԱՆՏԻ

Վարչապետ

Նորին Վսեմութիւն Հիւսէյն Թալանտի Յոր. զանանի Ընդհանուր Ոստիկանապետ Նշանակման առիթով, Ս. Աթոռի Պատրիարքական Փոխանորդ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեան հետեւալ հեռագիրը յղեց Նորին Վսեմութեան. —